

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

HÖCCƏTULLAH ŞİRZAD OĞLU QƏHRƏMANI

**ŞƏMSƏDDİN MƏHƏMMƏD BİN QEYS ƏR-RAZİNİN
ƏL-MÖCƏM Fİ MƏAYİR ƏŞAR ƏL-ƏCƏM ƏSƏRİNDƏ
VƏZN VƏ QAFİYƏNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ**

5715.01 - Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

NAXÇIVAN – 2015

İş AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Farsdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər : Filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor **Tərlan Aslan oğlu Quliyev**

Rəsmi opponentlər: Filologiya üzrə elmlər doktoru
Məleykə Eyyub qızı Hüseynova

Filologiya üzrə elmlər doktoru
Həmid Fərhad oğlu Əliyev

Aparıcı təşkilat: **AMEA Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi
şöbəsi**

Müdafiə 16 may 2015-ci ildə saat 11⁰⁰-da Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD.02.121 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

ÜNVAN: AZ 7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, əsas bina, I mərtəbə, Böyük akt zalı.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat __ aprel 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**FD. 02.121 DISSERTASIYA
ŞURASININ ELMİ KATİBİ:**

dos. İ.Z.Cəfərov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Türk tədqiqatçısı İsmayıl Həbib yazır: “Ərəb islam millətlərinə iki şey verdi: din və əruz”.¹ Bu gün hər iki mənəvi dəyərə müraciət daha çox hiss olunur. Çağdaş zamanımızda klassik ədəbiyyata, klassik irsə, əruzvəznli poeziyaya maraq gündən-günə artmaqdadır. Bu, bir tərəfdən həmin əsərləri daha dərindən dərk etmək istəyi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən klassik poeziyanın istər nəzəri və istərsə də praktik baxımından poetik xüsusiyyətlərini öyrənməklə əlaqədardır. Klassik poeziyaya yanaşdıqda isə, bizcə, ilk növbədə əruz vəzninin nəzəri-estetik meyarlarından çıxış etmək, əvvəlcə isə hər hansı bir mətni düzgün oxumağı, dərk etməyi bacarmaq lazımdır. Yalnız bundan sonra onun mənə çalarlarına nüfuz etmək mümkün olar. Bu mənada, təcrübi əruzun qaydalarını bilmək olduqca vacibdir. Əruzunu praktik şəkildə öyrənməyin yolu isə onun nəzəri əsaslarını öyrənməkdən, bu haqda orta əsrlərdə yazılmış ayrı-ayrı əsərləri araşdırıb, orada əruz, qafiyə və şərq şeirinin digər xüsusiyyətləri haqqında deyilən fikirləri ortaya çıxartmaqdan keçir. Bu baxımdan, Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razinin “əl-Möcmə fi məayir əşar əl-Əcm” əsərinə həsr olunmuş dissertasiya tədqiq edilən problemin aktuallığı ilə səciyyələnilir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı XII əsrin sonları, XIII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış görkəmli şərq alimi, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razi və onun “əl-Möcmə fi məayir əşar əl-Əcm” əsəridir. Bu əsər Şərq, xüsusilə fars elmi-ədəbi-nəzəri fikri tarixində olduqca mühüm yer tutan qiymətli bir mənbədir. “Əl-Möcmə”, əgər təkrar nəşrləri nəzərə almasaq, əsasən, iki dəfə nəşr olunmuşdur: Birinci dəfə görkəmli ingilis şərqşünası Edvard Braun və İran alimi Əbdülvəhhab Qəzvini tərəfindən 1909-cu ildə, ikinci dəfə isə görkəmli İran alimi Müdərris Rəzəvi tərəfindən altı əlyazma ilə tutuşdurulmuş tənqidi mətn şəklində 1935-ci ildə. Bizim tədqiqat obyektimiz əsasən “əl-Möcmə”-in 1935-ci il Müdərris Rəzəvi nəşri olacaqdır. Qeyd edək ki, bu nüsxə sonralar İranda bir neçə dəfə təkrar şəkildə nəşr edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Qeys Razinin “əl-Möcmə” əsərində qafiyə və əruz məsələlərini öyrənməkdir. Bu məqsədə uyğun olaraq işdə aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

¹ Əkrəm Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzunu /ərəb, fars, tacik, türk və özbək əruzları ilə müqayisədə/. Bakı: 1977, s. 43

1. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixinə nəzər salmaq, onun yaradıcısı olan Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi və başqa görkəmli əruz və qafiyəşünasların həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat vermək;

2. Qeys Raziyə qədər mövcud olan fars əruz və qafiyəşünaslıq tarixini araşdırmaq;

3. Fars əruz və qafiyəşünaslıq tarixində Şəms Qeys Razi və onun “əl-Möccəm” əsərinin yerini müəyyən etmək;

4. Şəms Qeys Razinin həyatı, dövrü və mühitinə nəzər salmaq, onun həyat və yaradıcılığı haqqında yeni məlumatlar əldə etməyə çalışmaq;

5. “əl-Möccəm” əsərinin əlyazma nüsxələri haqqında bilgi vermək, çap olunmuş nəşrlərə münasibət bildirmək;

6. Qeys Razinin “əl-Möccəm” əsərində əruzun nəzəri əsasları haqqında deyilən fikirləri araşdırmaq, müəllifin fars əruzunun nəzəri əsasları haqqında olan fikirlərini tədqiqat müstəvisinə çıxartmaq;

7. Qeys Razinin fars şeirinin qafiyəsi haqqında olan fikirlərinə münasibət bildirmək və onun fars qafiyəsinin nəzəri əsaslarının yaradıcısı olduğunu göstərmək;

8. Qeys Razinin “əl-Möccəm”də bəhs etdiyi şeirə aid digər elmlər haqqında olan fikirlərini araşdırmaq, onun bu sahədə fars nəzəriyyəçiləri arasında tutduğu mövqeyi müəyyən etmək;

9. Şəms Qeys Razinin özündən sonra yaşayıb-yaratmış fars əruz və qafiyəşünaslarına təsir dairəsini öyrənmək.

Tədqiqat tarixi. Əruz vəznə klassik Şərq poeziyasının əsas vəznidir. Başqa sözlə, ərəb, fars, türk və Azərbaycan şairləri klassik poeziya nümunələrini daha çox bu vəznədə yazıb-yaratmışlar. Bu mənada, istər Azərbaycan və istərsə də Şərq, o cümlədən, İran alimləri tərəfindən əruz, qafiyə və bədi elmlərinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsinə və bu haqda yazılmış orta əsrlərə məxsus elmi-nəzəri əsərlərin nəşrə hazırlanıb çap edilməsinə maraq həmişə böyük olmuşdur.

Azərbaycanda əruz, qafiyə və bədi elmlərinin professional şəkildə öyrənilməsi görkəmli əruzşünas, filologiya elmləri doktoru, professor, əruzşünaslıq tarixində ilk dəfə olaraq altı xalqın əruzunu - ərəb, fars, türk, öz-bək, tacik və Azərbaycan əruzlarını müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edərək mühüm elmi nəticələrə imza atmış Əkrəm Cəfərin adı ilə bağlıdır. Əkrəm Cəfər 1950-ci illərdən etibarən əruzun nəzəri əsasları, Hafiz, Nəsimi, Füzuli, Sabir yaradıcılıqları ilə bağlı olaraq yazdığı çoxsaylı məqalələri ilə Azərbaycanda əruzşünaslığın elmi əsaslarını qoymuş və nəhayət, bu tədqiqatların məntiqi yekunu olaraq, 1977-ci ildə “Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzunu” adlı fundamental əsərini nəşr etdirmişdir. Qeyd edək ki,

Əkrəm Cəfərin qələmə aldığı əsərlərin, demək olar ki, hamısının əsasında bir mənbə kimi bu və ya digər mənada Şəms Qeys Razi yaradıcılığı və onun “əl-Möcmə” əsəri durur.¹ Xüsusilə, “əl-Möcmə” yuxarıda adını qeyd etdiyimiz “Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu” adlı kitabın əsas mənbələrindən biridir.

Azərbaycanda əruzun tanınmış tədqiqatçılarından olan filologiya elmləri doktoru, professor Tərlan Quliyev də əruz və qafiyənin nəzəri əsasları haqqında yazdığı əsərlərində “əl-Möcmə”ə bir mənbə kimi dönə-dönə müraciət etmişdir. Belə ki, o, hələ 1990-cı ildə “Nəsirəddin Tusinin “Miyar əl-əşar” əsəri” adlı namizədlik dissertasiyasını qələmə alarkən “əl-Möcmə”ə müraciət etmiş, Nəsirəddin Tusinin adı çəkilən əsərini Qeys Razinin “əl-Möcmə” əsəri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir. Tərlan Quliyev daha bir sıra məqalələrində və əsərlərində əruzun və qafiyənin nəzəri əsasları haqqında dediyi fikirlərdə bir mənbə kimi “əl-Möcmə”ə söykənmiş və nəhayət, 1998-cı ildə nəşr etdiyi “Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi (VIII-

¹ Bax: Əkrəm Cəfər. Azərbaycan şeirində həzəc bəhri. Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri /ictimai elmlər seriyası/. 1958, №5, s.53-65; Əkrəm Cəfər. Füzulinin “Hədiqətüs-süeda”sında olan mənzum əsərlərin vəznü. Azərb. SSR EA-nın Xəbərlərinin xüsusi nömrəsi. Bakı: 1958, s. 111-125; Əkrəm Cəfər. Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında vəzn növləri. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi /metodik məqalələr məcmuəsi/, dördüncü buraxılış, Bakı: 1958, s. 38-54; Əkrəm Cəfər. Füzuli şeirinin vəznü. Məhəmməd Füzuli /məqalələr məcmuəsi/. Bakı: 1958, s.80-138; Əkrəm Cəfər. Sabir şeirinin vəznü. M.Ə.Sabir /məqalələr məcmuəsi/. Bakı: 1962, s.123-156; Əkrəm Cəfər. Hafiz Şirazi qəzəllərinin vəznü haqqında. Azərbaycan SSR EA Şərqsünaslıq İnstitutunun Elmi əsərləri, IV cild, Bakı: 1963, s.53-63; Əkrəm Cəfər. Nəsimi şeirində qafiyə zənginliyi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 20 oktyabr 1973; Əkrəm Cəfər. Nəsimi şeirinin vəznü. İmadəddin Nəsimi /məqalələr məcmuəsi/. Bakı: s. 76-108; Əkrəm Cəfər. Əruz haqqında söhbət. “Bakı” qəzeti, 10 may 1973; Əkrəm Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu /ərəb, fars, tacik, türk və özbək əruzları ilə müqayisədə/. Bakı: 1977; Акрем Джафар. Теоретические основы аруза и Азербайджанский аруз (в сравнение с арабским, персидским, таджикским, турецким и узбекскими арузами). Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора филологических наук. Баку, 1968; Акрем Джафар. Особенности Азербайджанской поэтической метрики аруза. М.: 1960; Акрем Джафар. О перспективах создания сравнительной поэтики народов Ближнего и Среднего Востока. Вопросы иранской филологии, Баку: 1966, с. 64-74; Акрем Джафар. О некоторых спорных вопросах метров стихосложения в турецкой филологии. Вопросы турецкой филологии, Баку, 1971, с.11-28.

XVI əsrlər)”¹ adlı fundamental monoqrafiyasında və 2011-ci ildə çap olunmuş “Anadilli əruz vəznli şeirimizin poetik inkişaf yolu”² monoqrafiyasında da fars əruz və qafiyəsinin nəzəri əsaslarından danışarkən, öz fikirlərini, əsasən, Qeys Razinin əsəri üzərində qurmuşdur.

Azərbaycanda Şəms Qeys Razi və onun “əl-Möccəm” əsəri müxtəlif aspektlərdən öyrənilmişdir. Belə ki, Cəmilə Sadıqova və Təyyibə Ələsgərova 1990-cı ildə çap etdirdikləri “Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri” adlı monoqrafiyalarında fars dilinin ilk araşdırıcısı kimi Şəms Qeys Razi və onun “əl-Möccəm” əsərinə müraciət etmişlər.³

Azərbaycanda Şəms Qeys Razinin həyat və yaradıcılığını tədqiq edən görkəmli alimlərdən biri də Yusif Ziya Şirvanidir. Yusif Ziya Şirvani 1971-ci ildə yazdığı “Məhəmməd ibn Qeys və onun türkdilli lüğəti” adlı məqaləsində Şəms Qeys Razinin həyat və yaradıcılığını geniş şəkildə tədqiq etmiş və onun türk dilləri haqqında “Tibyanül lüğət ət-Türki ələ lisanül Qanlı” adlı əsəri olduğunu mənbələr əsasında qətiyyətlə söyləmişdir.⁴

“Əl-Möccəm” təbii ki, İran alimləri tərəfindən də tez-tez müraciət edilən qiymətli mənbələrdən biridir. Belə ki, istər Əbdülvəhhab Qəzvini 1909-cu ildə “əl-Möccəm”in ilk çapına yazdığı “ön söz”də və istərsə də Müdarris Rəzəvi 1935-ci il çapına yazdığı “ön söz”də “əl-Möccəm”i bir mənbə kimi həmişə yüksək qiymətləndirmiş, onun elmi keyfiyyətlərindən xüsusi olaraq bəhs etmişlər. Lakin İran ədəbiyyatşünaslığında yalnız bir necə əsəri xüsusiləşdirmək və məhz onların əsasında “əl-Möccəm”in durduğunu söyləmək bir qədər qeyri-ciddi də görünə bilər. Çünki, istər doktor Pərviz Natil Xanlərinin, Sirius Şəmisinin, Məhəmməd Hüseyn Təsbihinin və istərsə də onlarla burada adlarını çəkmədiyimiz müəlliflərin əsərlərinin əsasında ilk növbədə “əl-Möccəm” durur.⁵

Ümumiyyətlə, dünya şərqşünasları ötən əsrdə əruz, qafiyə və bədi

¹ Quliyev T. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi (VIII – XVI əsrlər). Bakı: 1998

² Quliyev T. Anadilli əruz vəznli şeirimizin poetik inkişaf yolu. Bakı: Nurlan, 2011

³ Sadıqova C, Ələsgərova T. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. Bakı: 1990

⁴ Ширвани Ю.З. Мухаммед Ибн Кайс и его тюркоязычный глоссарий. Издание Азербайджанского Государственного Университета им. С. М. Кирова, Баку: 1971, №1, с. 30-45

⁵ Xanləri, Pərviz Natel. Vəzne - şere-Farsi. Tehran, 1338; Xanləri, Pərviz Natel. Şer və honər. Tehran, 1365; Şəmisə, Sirius. Fərhangə-əruzi. Tehran, 1375; Şəmisə, Sirius. Aşenayi ba əruz və qafiyə. Tehran, 1375; Əruze-farsi. Bekuşeşe doktor Məhəmməd Hüseyn Təsbih, daneş, payiz, 1374, № 42, s.11-39

elmlərinin öyrənilməsində - bu elmlərə aid orta əsrlərə məxsus abidələrin çap olunmasında və onların tədqiqində bir sıra uğurlu addımlar atmışlar. Bu mənada, iki alimin adını xüsusi çəkmək olar: Rəhim Musulmanqulov və Nataliya Çalisova. Belə ki, fars poeziya və poetikasının görkəmli tədqiqatçısı olan Rəhim Musulmanqulov bir sıra əsərlərində, xüsusilə “Fars-tacik klassik poetikası (X-XV əsrlər)”¹ adlı 1989-cu ildə Moskvada çap olunmuş fundamental monoqrafiyasında əsas mənbələrdən biri kimi “əl-Möcəm”ə söykənmiş, əruz, qafiyə və bədinin nəzəri əsaslarından danışarkən “əl-Möcəm”dən dəfələrlə istifadə etmişdir. Nataliya Çalisova isə hətta daha irəli gedərək, Şəms Qeys ər-Razinin “əl-Möcəm” əsərinin qafiyə və bədi hissələrini rus dilinə tərcümə edərək, onlara geniş ön söz və şərhlər yazıb, 1997-ci ildə yenə də Moskvada nəşr etdirmişdir.²

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Şəms Qeys Razinin “əl-Möcəm” əsəri bu günə qədər ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışdır. Doğrudur, ayrı-ayrı tədqiqatlarda Qeys Razinin əruz, qafiyə və bədi haqqında olan fikirləri öyrənilsə də, bunlar fraqmental səciyyə daşımamış, əsərə bütövlükdə küll halında nəzər salınmamışdır. Dissertasiyada Şəms Qeys Razinin əruz, qafiyə, bədi haqqında olan fikirləri ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiqat müstəvisinə çıxarılır. Eyni zamanda, Şərq filoloji-elmi-nəzəri fikrinin görkəmli nümayəndəsi olmaq etibarilə, Şəms Qeys Razinin həyat və yaradıcılığı Azərbaycan filoloji elmi-nəzəri fikrinə çox az tanışdır. Bu mənada, Şəms Qeys Razinin həyatı, dövrü, mühiti və əsərləri haqqında dissertasiyada verilən məlumatlar da dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını dünya şərqşünaslığının görkəmli nümayəndələrinin Şərq elmi-nəzəri-filoloji fikrini tədqiq edərkən tətbiq etdikləri nəzəri və metodoloji prinsiplər təşkil edir. Eyni zamanda, bu prinsiplərə şərqşünas alimlərin əruz, qafiyə və bədi elmlərinin nəzəri əsasları haqqında dedikləri fikirlər, Şərq filoloji elmi-nəzəri fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi Şəms Qeys Razi barədə söylədikləri mülahizələr və müqayisəli elmi metod da daxildir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyanın təcrübi əhəmiyyəti olaraq, Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razi kimi görkəmli Şərq mütəfəkkirinin həyat və yaradıcılığının, nəzəri fikirlərinin müasir

¹ Мусульманкулов Р. Персидско- таджикская класси-ческая поэтика / X-XV вв/. М., 1989

² Шамс ад- Дин Мухаммад ибн Кайс ар-Рази. Свод правил персидской поэзии. М.: 1997.

ədəbiyyatşünaslıq elminin dövrüyyəsinə daxil olmasını qeyd etmək olar. Eyni zamanda, “əl-Möcəm” əsərindən alınan nəzəri biliklər nəticəsində həm müasir ədəbiyyat nəzəriyyəsi elmini zənginləşdirmək və həm də ayırı-ayrı şairlərin yaradıcılığını dəyərləndirmək mümkündür.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Elmi şurasının 25 iyun 2008-ci il tarixli iclasında (protokol №47) təsdiq olunmuş və iş AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Farsdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiq edilən problemlə əlaqədar “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri” mövzusunda XII Respublika elmi konfransında (Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razinin “əl-Möcəm fi məayir əşar əl-Əcəm” əsərinin əlyazma nüsxələri. Bakı, 3 iyun, 2011-ci il) və “Orta əsrlər Şərqinin tarixşünaslığı və mənbəşünaslığı” mövzusunda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Musa oğlu Bünyadovun 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi simpoziumda (Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razi XIII əsrin görkəmli alimi kimi. Bakı, 7-8 may, 2012-ci il) məruzələr söylənilmişdir.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASİYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**”ində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektini, məqsəd və vəzifələri, problemin tədqiq tarixi, işin elmi yeniliyi, nəzəri və metodoloji əsasları, tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti və aprobasiyası haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**Əruz və qafiyə elmlərinin XIII əsrə qədərki inkişaf yolu**” adlanan birinci fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. “**Əruz və qafiyəşünaslıq tarixinə qısa bir nəzər**” adlanan birinci yarım fəsildə göstərilir ki, məşhur ərəb filoloqu Xəlil ibn Əhməd əl-Fərəhidi (718-791) hicri 150-ci, miladi tarixlə isə VIII əsrdə, yəni 767-ci ildə əruz elmini yaratmışdır. Xəlil ibn Əhmədin əruzun nəzəri əsasları haqqında yaratdığı sistem ədəbiyyatşünaslıq elminin tərkib hissələrindən biridir. Xəlil ibn Əhməddən sonra yaşayıb-yaratmış, demək olar ki, əksər ədəbiyyatşünaslar həmişə bu elm haqqında da fikir yürütmək istəmişlər. Nəticədə, əruz və qafiyənin nəzəri əsasları haqqında onlarla əsər meydana çıxaraq, əruz və qafiyə elmlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Xəlil ibn Əhməddən sonra

ərəb əruzunun nəzəri əsasları haqqında, təbii ki, ilk növbədə ərəb alimləri öz fikirlərini bildirmişlər. Ərəb filologiyasının görkəmli nümayəndələri olan bu alimlər əruz və qafiyəşünaslığın inkişafında mühüm xidmətlər göstərmiş, öz əsərləri ilə Xəlil ibn Əhmədin nəzəri sisteminin mükəmməl bir sistem olduğunu bir daha təsdiq etmişlər. Belə alimlərdən Əxfəş bin Məsədənin, Mazininin, Sicistaninin, İbn Keysanın, İbn əs-Sərracın, İbn Əbd Rəbbihin, Zəccacının, Şahib bin Əbbadın, İbn Cinninin, Xəvarəzminin, Əbul Əla Mərrinin, İbn Rəşiqin, Xətib Təbrizinin, Zəməxşərinin, Səkkakinin, Xəzrəcinin, Əndələsinin, İbn Hacibin, Nəsirəddin Tusinin və başqalarının adlarını çəkmək olar. Təbii ki, bu alimlərin əsərlərinin çoxu dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Lakin ərəb əruzunu haqqında dövrümüzə qədər gəlib çatmış elə qiymətli əsərlər vardır ki, bu əsərlər əruz və qafiyəşünaslıq tarixində xüsusi əhəmiyyətə və mövqeyə malikdirlər. Belə əsərlərdən Sahib bin Əbbadın “əl-İqna fil əruz vəl təxricil qəvafi”, Xətib Təbrizinin “əl-Kafi fil əruz vəl qəvafi”, Zəməxşərinin “əl-Qistasül müstəqim fil elmul əruz” əsərlərini və başqalarını nümunə göstərmək olar.¹

Təqribən X-XI əsrlərdən etibarən fars əruzunun nəzəri əsasları haqqında yazılmış əsərlər də diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar fars poeziyasında əruz vəzninin işlənməsi barədə müxtəlif fikirlərə sahibdirlər. Belə ki, onların bir qismi hələ ən qədim zamanlardan fars poeziyasında əruz vəzninin işləndiyini qeyd etsələr də, digər bir qismi əruz vəzninin ərəb poeziyasına məxsus olduğunu, fars şeirində isə ərəb poeziyasının təsirinin nəticəsində yarandığını söyləyirlər. Fars şeirinin vəznləri haqqında fikirləri Məliküşşüəra Bahar çox aydın şəkildə ifadə edir: “Fars şeirinin tarixini iki dövrə bölməli: a) heca vəznli şeir dövrü; b) əruz vəznli şeir dövrü. Heca vəznli şeir dövrü islamdan əvvəlki dövr, əruz vəznli şeir dövrü isə islamdan sonrakı dövrdür”.² Beləliklə, Məliküşşüəra Bahar da əruz vəzninin fars poeziyasında ərəb mədəniyyətinin təsirinin nəticəsi olaraq yarandığı fikrini qəbul edir. Görkəmli əruzşünas Əkrəm Cəfərin tədqiqlərinə görə, “yeni fars, yaxud dəri dilində yaradılmış ədəbiyyatın ilk əsərinin müəllifi Əbu Abbas Mərvəzidir”.³ Əkrəm Cəfərə görə, fars dilində əruz vəznində ilk yazıb-yaradan şairlərdən biri olan Əbu Abbas Mərvəzinin 809-cu ildə Abbasilərin yeddinci xəlifəsi Harun ər-Rəşidin oğlu Məmunə

¹ Quliyev T. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi (VIII – XVI əsrlər). Bakı: 1998, s.16-17.

² Əkrəm Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzunu /ərəb, fars, tacik, türk və özbək əruzları ilə müqayisədə/. Bakı: 1977, 33 s.

³ Yenə orada, səh.43.

qəsidə ithaf etdiyini və bu qəsidənin məhz əruz vəznində yazıldığını nəzərə alsaq, əruz vəzninin fars poeziyasında hələ ən gec IX əsrdən etibarən işləndiyini söyləmək olar. Əruz vəzni fars poeziyasına qədəm qoyduqdan sonra, fars alimləri əruzun bir vəzn kimi fars poeziyasında meydana çıxan xüsusiyyətlərini ümumiləşdirməyə çalışmış, həm fars elmi-nəzəri fikri və həm də fars şairləri üçün bir meyar, ölçü, məhək daşı yaratmağa çalışmışlar ki, bu da nəticə etibarilə fars əruz və qafiyəşünaslıq elmlərinin meydana çıxmaları ilə nəticələnmişdir. X-XII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış belə alimlərdən Bəhrami Sərəxsi, Büzürcmehr Qəsimi, Əbu Abdullah Qorşi, Həsən Qəttan, Yusif Əruzi, Rəşidəddin Vətəvat, Əbül Əla Şüştəri və başqalarını göstərmək olar.¹

XIII əsrdən sonra fars əruz və qafiyəşünaslıq elmi xüsusi bir vüsətlə inkişaf etmişdir. Əruzşünas Tərlan Quliyevə görə, fars əruz və qafiyəsinin nəzəri əsaslarına dair orijinal tədqiqatlar təqribən XV-XVI əsrlərə qədər aparılmışdır. Bu mənada, XIII əsrdə fars əruz və qafiyəsinin nəzəri əsasları haqqında qələmə alınmış və zamanımıza gəlib çatan ən qiymətli əsərlər Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razinin “əl-Möcəm fi məayiri əşaril-Əcəm” və Nəsirəddin Tusinin “Miyarül-əşar” əsərləridir.

Təbii ki, fars əruz və qafiyəsinin nəzəri əsasları haqqında orijinal əsərlər Şəms Qeys Razi və Nəsirəddin Tusidən sonra da yaranmışdır. XIII-XVI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış görkəmli fars əruz və qafiyəşünaslarından Vəhid Təbrizi, Əbdürrəhman Cami, Şəms Fəxri İsfahani, Seyfi Buxarayi, Yusif Əzizi, Ataullah Mahmud Hüseyni, Hüseyn Vaiz Kaşifi və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Dissertasiyanın birinci fəslinin “**Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razi. Həyatı, dövrü, mühiti və əsərləri**” adlanan ikinci yarım fəslində göstərilir ki, Xarəzmşahlar sarayında yaşayıb-yaratmış alimlərdən biri də Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razidir. O, əvvəlcə Xarəzmşahlardan Əlaəddin Məhəmməd bin Tekişin dövründə (1200-1220), sonra isə onun oğlu Cəlaləddin Manqburnunun dövründə (1220-1231) yaşayıb-yaratmışdır. Qeys ər-Razinin anadan olduğu il məlum deyildir, lakin Razi nisbəsi onun Tehran yaxınlığındakı Rey şəhərindən olduğunu bildirir. Qeys Razinin həyat və yaradıcılığı haqqında biz yenə də ən çox məlumata onun “əl-Möcəm fi məayir əşar əl-Əcəm” əsərinin dibacəsində təsadüf edirik. Buradan məlum olur ki, Qeys ər-Razi uzun müddət Mavərənnəhr və

¹ Quliyev T. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi (VIII – XVI əsrlər). Bakı: 1998, s. 47-48.

Xorasanda yaşamışdır. O, təqribən hicri-qəməri 601-ci il, miladi təqvimlə 1204-cü ildən sonra beş-altı il Buxarada, hicri-qəməri 614, miladi tarixlə 1217-ci ildə Mərvdə yaşamışdır. O, Xarəzmşah Əlaəddin Məhəmməd bin Tekişin yaxın adamlarından sayılmış, hətta 1217-ci ildə Xarəzmşah Bağdada yürüş edərkən, Qeys ər-Razi də onun yanında olmuşdur. Sonralar monqollar Xarəzmşahı təqib edərkən də Qeys ər-Razi şahın dəstəsində olmuşdur. İraq yürüşünün uğursuzluqla nəticələnməsindən sonra, Şəms Qeys ər-Razi bir neçə il İraq və İraqi-Əcəm torpaqlarında yaşamışdır. Çingiz xanın oğlanları Sabutay və Cəbə 1220-ci ildə Xarəzmşahı təqib edərkən, Həmədan və İsfahan şəhərləri arasında yerləşən Fərrəzin qalası yaxınlığındakı döyüşdə Qeys ər-Razi də olmuş və həmin qarmaqarışlıqların nəticəsində əsərlərini itirmişdir ki, sonradan bir qədər pul müqabilində həmin əsərlərin bəzi səhifələrini əldə etmişdir.¹ Ümumiyyətlə, Qeys ər-Razi monqol hücumlarının bütün dəhşətlərini öz gözlərilə görmüş və hətta, iki dəfə monqollara əsir düşmüşdür ki, ancaq təsadüf nəticəsində onların əlindən xilas ola bilmişdir. Hicri-qəməri tarixlə 624, miladi tarixlə isə 1226-cı ildə Şəms Qeys ər-Razi Şiraza gəlmiş, burada fars vilayətinin hakimi Səd ibn Zəngiyə (1195-1230) sığınmış və onun vəfatından sonra onun oğlu məşhur fars şairi Sədi Şirazinin himayəçisi olan Əbubəkr ibn Səd ibn Zənginin (1230-1258) yanında yaşayıb-yaratmışdır.

Qeys ər-Razi digər bir əsərini -“Tibyanül lüğət ət-Türki ələ lisanül Qanlı”nı 1223-1231-ci illərdə Azərbaycanda hakimiyyət sürmüş Xarəzmşah Cəlaləddin Mənbərnıya ithaf etmişdir. Onun 1226-cı ildə Şirazda olduğunu nəzərə alsaq, deməli o, bu əsəri 1223-1226-cı illər arasında yazmışdır ki, Qeys ər-Razinin də təqribən bu illərdə Azərbaycanda da yaşadığını güman etmək olar.²

Mənbələr və Şəms Qeys ər-Razinin həyat və yaradıcılığı ilə məşğul olan tədqiqatçılar onun qələminə aid bir neçə əsərin adlarını çəkirlər: “Kitabül kafi fil ərüzeyn vəl qəvafi”, “əl- Mörəb fi məayir əşaril Ərəb”, “əl-Möcəm fi məayir əşaril Əcəm”, “Hədayiqül Əcəm” və bir də “Tibyanül lüğət ət-Türki ələ lisanül Qanlı”. Qeyd edək ki, bu əsərlərdən bizim dövrümüzə yalnız “əl-Möcəm fi məayir əşaril Əcəm” əsəri gəlib çatmışdır.

¹ Чалисова Н.Ю. Персидская поэзия на весах поэтики- Шамс ад-Дин Мухаммад ибн Кайс ар-Рази. Свод правил персидской поэзии.- М.. 1997, с. 15-16.

² Ширвани Ю.З. Мухаммед Ибн Кайс и его тюркоязычный глоссарий.- Издание Азербайджанского Государственного Университета им. С. М. Кирова, Баку, 1971, №1, с. 42.

Tədqiqatçılara görə, Qeys ər-Razi “Kitabül kafi fil ərüzeyn vəl qəvafi” əsərini hələ 1217-ci ildə Mərvdə olarkən yazmağa başlamışdır. Adından məlum olur ki, bu kitab ərəb və fars əruzları haqqında, onların birgə nəzəri əsaslarından bəhs edən bir əsər olmuşdur. Görünür, Fərrəzin qalası yaxınlığında da bu əsərin əlyazmaları dağılıb və itib-batmışdır. Sonralar Şiraza gələn Qeys ər-Razi 1232-ci ildə bu əsəri tamamlamış, sonra isə yerli alimlərin, fars şeirinin bilicilərinin xahişi ilə bu əsəri iki yərə bölmüş, ərəb ərüz və qafiyəsindən bəhs edən hissəni “əl- Mörəb fi məayir əşaril Ərəb”, fars ərüz və qafiyəsinin nəzəri əsaslarından bəhs edən hissəni isə “əl-Möcmə fi məayir əşaril Əcm” adlandırmışdır. Beləliklə, Qeys ər-Razi “əl-Möcmə fi məayir əşaril Əcm” əsərini təqribən 1235-ci ildə Şirazda tamamlamışdır. Tədqiqatçıların qeydinə görə, Qeys ər-Razinin 1235-ci ildən sonrakı taleyi məlum deyildir.¹

Qeyd edək ki, Qeys Razi “əl-Möcmə” əsərində illüstrativ material kimi onlarla Şərqi şairinin adını çəkir. Biz bu şairlərin cərgəsində fars dilində yazıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin də adlarına rast gəlirik. Şəms Qeysin verdiyi məlumatlardan aydınlaşır ki, onun adlarını çəkdiyi Azərbaycanlı şairlər, həqiqətən də, dövrlərinin çox görkəmli şairləri olub, fars ədəbiyyatının, farsdilli şeirin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Belə şairlərdən Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Fələki Şirvani, Qivami Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqaninin adlarını çəkmək olar. Qeyd edək ki, Qeys Razi, məsələn, əsərinin on üç yerində Xaqaninin yaradıcılığından söz açmış, onun əsərindən nümunələri çox böyük fəxrlə “əl-Möcmə”ə daxil etmişdir. “əl-Möcmə”də Fələki Şirvaninin, Qətran Təbrizinin, Qivami Gəncəvinin əsərlərinə əgər bir dəfə müraciət edilirsə, Mücirəddin Beyləqaninin əsərlərinə iki dəfə, Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına isə dörd dəfə müraciət edilir. Üç yerdə isə müəllif Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının adını çəkir.

Dissertasiyanın “**Şəms Qeys Razi ərüzün nəzəri əsasları haqqında**” adlanan ikinci fəslə dörd yarım fəsildən ibarətdir. “**Rüknlər və əsli təfilələr**” adlanan birinci yarım fəsildə göstərilir ki, əksər ərüzçular ərüzün nəzəri quruluşuna uyğun olaraq, onun nəzəri əsaslarını izah edərkən ilk növbədə rüknlərə və əsli təfilələrə münasibət bildirmişlər. Şəms Qeys Razi də öz əsərində bu yolla getmiş, amma digər ərüzçulardan fərqli olaraq, ərüzün rüknləri və əsli təfilələri haqqında öz sələf və xələflərinə nisbətən

¹ Ширвани Ю.З. Мухаммед Ибн Кайс и его тюркоязычный глоссарий.- Издание Азербайджанского Государственного Университета им. С. М. Кирова, Баку, 1971, №1, с. 42.

daha geniş və ətraflı bəhs etmişdir. Belə ki, əgər digər əruzçular adətən rüknlərin adlarını çəkməklə, onların tərkib hissələri haqqında qısaca danışmaqla kifayətlənirlərsə, Şəms Qeys Razi rüknlərin növləri, bu haqda olan ixtilaf, fikir müxtəlifliyi, terminlərin mənaları və sairə haqqında daha dəqiq məlumat vermişdir.

Qeys Raziyə görə, əruzda üç əsas rükn vardır: səbəb, vətəd, fasilə. Ümumiyyətlə, əruzşünaslar beyti, şeir beytini evə, çadıra bənzətdiklərinə görə, səbəbi çadırın kənarlarını dartan ipə, vətədi həmin bu ipləri yerə bərkidən mıxa, bu iki ipin, mıxın arasında qalan məsafəni isə fasiləyə bənzətmişlər. Qeys Raziyə görə səbəb əslində iki növdür: yüngül səbəb (səbəbi-xəfif) və ağır səbəb (səbəbi-səqil). Yüngül səbəb bir hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfin birləşməsindən ibarətdir: *nəm* və *dəm* kimi. Alimin fikrincə, bu rüknə ona görə yüngül səbəb deyirlər ki, o, nitq alətindən, yəni tələffüz orqanlarından tez tələffüz, xaric olunur. Bu rüknü səbəbə, ipə ona görə bənzətmişlər ki, bu rükn də çadırın ipi kimi, yəni çadırın ipi çadırı tamamladığı kimi, əruzun bəzi təfilələrini tamamlayır. Ağır səbəb isə iki hərəkəli hərfin birləşməsindən ibarətdir: *həme* və *rəme* kimi. Qeys Raziyə görə, bu səbəbə onun üçün ağır səbəb deyirlər ki, bu səbəb yüngül səbəbə nisbətən daha ağır tələffüz olunur.

Qeys Razinin fikrincə, vətəd də iki növdür: yanaşı vətəd (vətədi-məcmu') və aralı vətəd (vətədi-məfruq). Yanaşı vətəd *əgər* və *məgər* sözləri kimi iki hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfin birləşməsindən ibarətdir. Bu rüknün iki hərəkəli hərfi bir-birinə yaxın olduğu üçün buna yanaşı vətəd deyirlər. Və bu rüknü ona görə vətəd adlandırmışlar ki, mıx hara vurularsa orda sabit şəkildə dayandığı kimi, bu rükn də əksər təfilələri möhkəm və tamam edir. Qeys Razi bu qənaətdədir ki, aralı vətəd iki sakin hərfin arasında yerləşən bir hərəkəli hərfin birləşməsindən ibarətdir: *nalə* və *malə* kimi.

Fasilələr də iki növdür: kiçik fasilə (fasileyi-suğra) və böyük fasilə (fasileyi-kubra). Qeys Razi göstərir ki, kiçik fasilə üç hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfin birləşməsindən ibarətdir: *çekonəm* və *bedəhəm* kimi. Böyük fasiləyə gəldikdə isə Qeys Raziyə görə, böyük fasilə dörd hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfin birləşməsindən ibarətdir: *bedəhəməş* və *bebəraməş*.

Qeys Razinin fikrincə, eyni zamanda, bəzi əcəm əruzçuları səbəbin üç, vətədin üç və fasilənin üç olduğunu da söyləyirlər. Onlar yüngül və ağır səbəbin sırasına orta səbəbi (səbəbi-mütəvəssit), yanaşı və aralı vətədin sırasına cəm vətədi (vətədi-müctəme'), kiçik və böyük fasilələrin sırasına isə ən böyük fasiləni (fasileyi-üzma) əlavə edirlər. Onların nöqtəyi-nəzərinə görə orta səbəb *kar* və *yar* sözləri kimi bir hərəkəli iki hərəkəsiz hərfin

birləşməsindən, cəm vətəd *nigar* və *bəhar* sözləri kimi iki hərəkəli və iki hərəkəsiz hərfin birləşməsindən, ən böyük fasilə isə *şəkərəkema* və *bəsərəkema* sözləri kimi beş hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfin birləşməsindən ibarətdir. Qeyd edək ki, Qeys Razi fars əruzularının rüknlər haqqında olan bu fikirlərini öz əsərinə daxil etsə də, onların nöqtəyi-nəzərilə bərişmür, onları cahil adlandırmaqla bərabər, əruz elmindən, rüknlərdən, təqtidən, əsli təfilələrin tərkibindən xəbərsiz olduqlarını söyləyir.

Qeys Razi yazır ki, bu rüknlərin birləşməsi nəticəsində ərəb və fars əruzlarında səkkiz vəzndə on əsli təfilə meydana gəlir. Qeys Razi başda olmaqla bütün əruzçular bu təfilələri əruzun əsli təfilələri və yaxud da salim-sağlam təfilələr adlandırırlar.

İkinci fəslin “**Zihaf lar və törəmə təfilələr**” adlanan ikinci yarımfəslində göstərilir ki, Qeys Razi əruzun əsli təfilələrində olan hər bir dəyişikliyi zihaf adlandırır. Zihaf sözünün lüğəvi mənası əslindən uzaq düşmək deməkdir. Bu dəyişiklik və əslindən uzaq düşmək nəticəsində zihaf lar vasitəsilə əsli təfilələrdən törəmə təfilələr alınır. Belə ki, bu, əsli təfilədən bir və ya bir neçə hərfin düşməsi və yaxud da ona, yəni əsli təfiləyə əlavə edilməsi nəticəsində baş verir. Qeys Raziyə görə, konkret olaraq fars şeirində zihaf əsli təfilədən beş hərfə qədər hərfin atılması, iki hərfə qədər hərfin isə əlavə edilməsidir. Qeys Razi bildirir ki, fars əruzunda bütövlükdə 35 zihaf işlənir və onlardan 22-sini farslar hazır şəkildə ərəblərdən almış, 13-nü isə özləri yaratmışlar. Xəlil ibn Əhməd ərəb zihaf larına ad qoyduğu kimi, farslar da özləri yaratdıqları zihaf larə ad qoymuş və onları öz şeirlərində işlətmışlər. Qeys Raziyə görə, farsların ərəblərdən alaraq fars şeirində işlətdikləri zihaf lar aşağıdakılardır: qəbz, qəsr, həzf, xəbn, kəff, şəkl, xərm, xərb, şətər, qət’, təş’is, təyy, vəqf, kəşf, salm, mü’aqibət, sədr, ’əcüz, tərəfan, mürəqibət, isbağ, izalə. Farsların öz yaratdıqları 13 zihaf isə bunlardır: cəd’, hətm, cəhf, təxniq, səlx, təms, cəbb, zələl, nəhr, rəf’, rəb’, bətr, həzəz. Qeys Razinin qənaətinə, bu zihaf ların sırasına bəzi əruzçular daha üç zihaf – tövsi’, təzfit və tətvil zihaf larını da artırırlar.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin üçüncü yarımfəslə “**Dairələr**” adlanır. Göstərilir ki, dairələr əruzun ən mürəkkəb və eyni zamanda ən maraqlı bəhslərindən biridir. Əkrəm Cəfərə görə, “dairələri bəhrlər arasında tərkib və quruluşca bənzəyiş və yaxınlığı müəyyən etmək və bunun da əsasında onları, yəni bəhrləri qruplara ayırmaq üçün düşünüb yaratmışlar.” Qeys Razi yazır ki, ərəb əruzunda beş dairə vardır ki, bu da ərəb əruzunda olan 15 bəhri öz ətrafında birləşdirir. Dairələr və bəhrlər haqqında geniş və ətraflı məlumat verdikdən sonra Qeys Razi özü fars əruzunun bəhrlərini və

dairələrini müəyyənləşdirir. Belə ki, Qeys Raziyə görə, bütövlükdə fars əruzunda dörd dairə işlənir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin dördüncü yarımfəsli “**Bəhrlər**” adlanır. Bu yarımfəsildə göstərilir ki, Qeys Razi dairələr bəhsindən sonra ayrı-ayrı bəhrlərin, yəni fars əruzunda mövcud olan 14 bəhrin izahına keçir. Qeys Razinin bəhrləri sırasında sözsüz ki, ilk yeri həzəc bəhri tutur.

Həzəc bəhri. Qeys Raziyə görə, həzəc bəhrinin əsas qəlibi dörd dəfə məfA`İlün məfA`İlün-ün təkrarından ibarətdir. Onun fikrincə, bu bəhrin tərkibində işlənən zihafilər aşağıdakılardır: qəbz, kəff, xərm, təxniq, xərb, həzf, qəsr, şətər, hətm, cəbb, zələl, bətr, isbağ, müağibət, mürəqibət. Və bu zihafilər vasitəsilə alınan törəmə təfilələr bunlardır: məfA`ilün -məqbuza, məfA`İlü-məkfuf, məfA`İl-məqsur, fA`ilün-əştər, məf`Ulün-əxrəm və müxənnəq, məfA`İlan –müsbəğ, fə`Ulün-məhzuf, fə`Ul-əhtəm, məf`Ulü-əxrəb, fə`əl-məcbub, fA`-əzəl, fə`-əbtər.

Beyti-müsəddəsi-salim:

نگارینا چرا با من نمی سازی
بحسن خود چرا چندین همی نازی

Gözəlim, niyə mənimlə yola getmirsən?
Öz hüsnünlə niyə bu qədər naz edirsən?!

məfA`İlün məfA`İlün məfA`İlün
məfA`İlün məfA`İlün məfA`İlün

Beyti-mürəbbeyi-salim:

دگر کردی روا باشد
دلغمگین چرا باشد

Artıq etdin, (bu mənə) rəvadır,
Daha ürəyim qəmgin niyə olsun?

məfA`İlün məfA`İlün
məfA`İlün məfA`İlün

Müsəddəsi-məhzuf:

صبا و ابر مروارید گستر
تو بنداری کی نقاشند و زرگر

Səba və mirvari səpən bulud
Elə bil biri nəqqaş, biri zərgərdir.

məfA`İlün məfA`İlün fə`Ulün
məfA`İlün məfA`İlün fə`Ulün

Qeys Razinin fikrincə, bu növ Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” və Fəxrəddin Gürgəninin “Vis və Ramin” əsərlərinin vəznəi olub, olduqca xoşagələn və ən qədim zamanlardan fars poeziyasında işlənən növlərdən biridir. Amma Qeys Razi yazır ki, bəzən şairlər bu növü müşakil bəhrinin fA`i-IA-tün məfA`İlün fə`Ulün qəlibi ilə qarışdırırlar ki, şeirin bəzi misraları həzəc bəhrində, bəzisi müşakil bəhrində, bəzisi isə digər elə bir qəlibdə olur ki, (məsələ, məfU`IA-tün məfA`İlün fə`Ulün) bu qəlibə əslində əruzun bəhrləri, növləri sırasında təsadüf olunmur. Sözsüz ki, Qeys Raziyə görə, vəzndə baş verən bu qüsurlar şairlərin istedadlarının dərəcəsinə müəyyən edir.

Dissertasiyanın üçüncü fəsləi “ **Şəms Qeys Razi qafiyənin nəzəri əsasları və şeirin gözəllikləri haqqında**” adlanır və beş yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəslin “**Hərflər və hərəkələr**” adlanan birinci yarımfəsildə göstərilir ki, Qeys Raziyə görə fars qafiyəsini təşkil edən hərflərin sayı doqquz, hərəkələrin sayı isə altıdır: rəvi, ridf, qeyd, tə’sis, dəxil, vəsl, xüruc, məzid, nayir, rəss, işba’, həzv, tocih, məcra və nəfaz.

Üçüncü fəslin “**Qafiyənin hüdudları**” adlanan ikinci yarımfəsildə isə qafiyənin hüdudlarından bəhs edilir. Göstərilir ki, bu barədə danışırkən Qeys Razi ərəb qafiyəsində, bütövlükdə 35 qafiyə növünün olduğunu göstərir ki, bunların da beş qrup əsasında təsnif olunduğunu bildirir. Onun nöqtəyi-nəzərinə görə fars şeirində 31 qafiyə növü vardır ki, bunları da həmin o beş qrup əsasında təsnif etmək mümkündür. Qafiyə hüdudları adlanan həmin beş qrup aşağıdakılardır: mütəkavis, mütərakib, mütədarik, mütəvatir, mütəradif.

Üçüncü fəslin üçüncü yarımfəsli “**Qafiyənin növləri**” adlanır. Bu yarımfəsildə qeyd olunur ki, Qeys Razi fars şeirində qafiyə növlərindən danışırkən 31 qafiyə növünün adını çəksə də, əslində 30 qafiyə növünü göstərmiş olur. Bunlardan da təsisli və dəxilli qafiyələrin fars şeirində bir o qədər də işlək olmadıqlarını qəbul etsək, deməli, Qeys Razi fars şeirində əslində 20 praktik qafiyə növünün işləndiyini söyləmiş olur. Qeyd edək ki, rəvi hərfinin hərəkəli və hərəkəsiz olmağına görə də qafiyələr iki yerə bölünürlər. Qeys Razi rəvisi sakin olan qafiyəyə müqəyyəd, hərəkəli olan qafiyəyə isə mütləq qafiyə deyir. Qeys Raziyə görə, fars şeirində işlənən qafiyə növləri aşağıdakılardır: 1. Müqəyyəd mücərrəd. 2. Ridfli müqəyyəd. 3. Qeydli müqəyyəd. 4. Mütləq mücərrəd. 5. Qeydli mütləq. 6. Ridfli mütləq. 7. Xüruc mütləq. 8. Xüruc və məzidlə mütləq. 9. Xüruc, məzid və

nayirəli mütləq. 10. Qeydli, xüruclu, mütləq. 11. Qeydli, xüruclu və məzidli mütləq. 12. Qeydli, xüruclu, məzidli və nayirəli mütləq. 13. Ridfli və xüruclu mütləq. 14. Ridfli, xüruclu və məzidli mütləq. 15. Ridfli, xüruclu, məzidli və nayirəli mütləq. Qeyd edək ki, ridfli növləri də bu on beş növün üzərinə əlavə etsək, onda həqiqətən də, fars qafiyəsində işlənən növlərin sayı iyirmi olacaqdır.

Üçüncü fəslin dördüncü yarımfəsli **“Qafiyədə nöqsanlar”** adlanır. Qafiyənin nəzəri əsaslarından gördüyümüz kimi, qafiyə olduqca mürəkkəb quruluşa malikdir. Və təbii ki, bu cür ciddi tələblərə malik olan qafiyənin özünəməxsusluqlarını qorumaq, onlara əməl etmək hər şairə müyəssər olmur. Buna görə də qafiyədə müəyyən qüsurlar meydana çıxır ki, nəzəriyyəçilər də onları ümumiləşdirməyə çalışmışlar. Bu mənada, Şəms Qeys Razinin özünün də dediyi kimi, o da öz əsərində bir neçə qafiyə nöqsanından və şeirdə meydana çıxan qüsurlardan bəhs edir. Onlardan bəziləri aşağıdakılardır: iqva, ikfa, sinad, təzmin və s.

Üçüncü fəslin sonunuca, beşinci yarımfəsli **“Şeir in gözəllikləri”** adlanır. Bu yarımfəsildə göstərilir ki, Şərq filoloji-elmi-nəzəri fikrində bədi elminin yaradıcısı ibn əl-Mötəz, bəyan elminin yaradıcısı isə Cahiz hesab olunur. Fars filologiyası tarixində isə bu elmlər barədə ilk kitab yazan alim hələlik Ömər bin ər-Raduyani hesab olunur. Raduyani “Tərcümanül-bəlağə” əsərilə fars elmi-nəzəri fikrində bədi elmi haqqında, yəni bədi fiqlar və şeirin gözəllikləri barədə ilk əsər yazan alimdir.

Fars ədəbiyyatşünaslığında bədi haqqında ikinci əsər yazan böyük alim və dövlət xadimi Xarəzmşah Atsızın dövlət dəftərxanasının müdiri, saray şairi, XII əsrin ortalarında yaşayıb-yaratmış Rəşidəddin Vətətdir.

Lakin artıq XIII əsrin birinci yarısında Şəms Qeys Razinin “Əl-Möcmə” əsərinin fiqrlardan, bədi elmindən bəhs edən hissəsi öz zənginliyi və elmi üstünlüyü ilə özündən qabaqkı əsərlərdən daha da irəli getmiş və bu elm barəsində daha mükəmməl bir əsər kimi meydana çıxmışdır. Belə ki, istər Raduyani, istərsə də Vətət qarşılıqlarına ancaq bədi və fiqlar haqqında elmi əsərlər yazmaq məqsədini qoymuşlarsa, Qeys Razinin ilk baxışda belə bir məqsədi olmamış, o, şeirin gözəlliklərindən qısaca şəkildə bəhs etmək istəmişdir. Lakin biz onun “qısa” şəkildə bəhs etdiyi fiqrlara və bütövlükdə şeirin gözəlliklərindən bəhs edən fəslinə nəzər salsaq, burada istər bədi, istər bəyan, istər məani və istərsə də şeir tənqidi haqqında fikirlərinə rast gəlmiş olarıq ki, bu da artıq bir elmin, yəni bədi elminin çərçivələrindən çıxıb poeziyaya, sənətə küll halında nəzər salmaq deməkdir. Bu fakt da Qeys Razini öz xələflərindən fərqləndirərək, onun bu sahədə daha mükəmməl bir əsər yaratdığını bir daha sübut edir. Bu mənada,

artıq Qeys Razi öz xələflərindən və müasirlərindən fərqlənərək, fars elmi-ədəbi-nəzəri fikrində yeni bir məktəbin başında durur ki, ondan sonra yazıb-yaradan alimlərin əksəriyyəti Şəms Qeysin bədi, bəyan, məani haqqında dediyi fikirləri inkişaf etdirməklə bərabər, eyni zamanda, öz əsərlərinə təkcə fiqurlarla bağlı elmi deyil, həmçinin əruz və qafiyə elmlərini də daxil edirlər ki, bu da fars poeziyasına küll halında nəzər salmağı təmin etməklə bərabər, həm də fars elmi-nəzəri fikrində ədəbi tənqid anlayışının da formalaşmasına səbəb olur. Maraqlıdır ki, Şəms Qeys Razinin fars ədəbi-nəzəri fikrinə və şeirin gözəlliklərindən bəhs edən elm sahəsinə, başqa şəkildə, dar mənada desək bədi və bəyan elmlərinə gətirdiyi yeniliklər və fiqurlar hansılar idi? Qeys Razi özü əsərinin ikinci hissəsinin altıncı bölməsində, yəni “Şeirin gözəllikləri, poeziya və nəsrə işlənən fiqurlar haqqında” adlanan bölmədə həmin fiqurları sadalayır. Onun nöqteyi-nəzərinə görə, ondan qabaq bu mövzuda əsər yazan alimlər bu məsələdən bəhs etsələr də, artıq təfərrüatlara və sözcüliyə yer vermiş, o isə öz dövrünün ədəbi zövqünü və ədəbi fikrini nəzərə alaraq, bu barədə qısaca fikir söyləməyi qərara almışdır.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində tədqiqatın yekunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir.

- Əruz və qafiyəşünaslıq elmi X-XI əsrlərə qədər böyük bir inkişaf yolu keçmiş və nəhayət, bu əsrlərdən etibarən fars əruz və qafiyə elmləri meydana gəlmişdir.

- Fars əruz və qafiyə elmləri haqqında bizim əlimizə gəlib çatan ilk fundamental əsər XII əsrin sonları, XIII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razinin “Əl-Möcm fi məayir əşar əl-Əcm” əsəridir.

- Fars əruz və qafiyə elmləri X-XI əsrlərdən etibarən yaranmağa başlasa da, bu elmləri ilk dəfə qəti şəkildə formalaşdıran Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razi hesab olunur.

- “Əl-Möcm” əsərində əruz və qafiyə elmləri sırasına şeirin gözəllikləri haqqında fəslə əlavə edən Qeys Razi, beləliklə, şeirə, poeziyaya küll halında, bütöv şəkildə nəzər salmağı vacib saymış və bununla da, fars ədəbiyyatşünaslığında ədəbi tənqid elminin əsasını qoymuşdur.

- “Əl-Möcm” fars əruz, qafiyə və şeirin gözəllikləri haqqında dövrümüze qədər gəlib çatan ilk əsər olsa da, öz elmi dəyərini itirməmiş və elmi mahiyyətini bu gün də qorumaqdadır.

- Qeys Razidən sonra, fars əruz və qafiyə elmləri haqqında əsərlərin yarandığı XIV-XVI əsrlərdə Şəms Fəxri İsfahani, Vəhid Təbrizi, Hüseyin Vaiz Kaşifi, Əbdürrəhman Cami, Ataullah Mahmud Hüseyini və başqaları

tərəfindən əsərlər yazılsa da, bu əsərlərin heç birində Şəms Qeys Razinin yaratdığı prinsiplərdən kənara çıxılmamış, qeyd olunan müəlliflər, demək olar ki, bu və ya digər mənada onun dediklərini təkrar etmişlər.

- Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razinin həyat və yaradıcılığına nəzər saldıqda, onun ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, türk dilləri ailəsinə daxil olan bir neçə türk dilini, eyni zamanda, Azərbaycan dilini bildiyini də güman etmək olar.

- “Əl-Möcm” eyni zamanda, antologiya, təzkirə təsiri bağışlayır. Biz bu əsərdə onlarla Şərq şairi ilə yanaşı, eyni zamanda, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqani və başqa Azərbaycan şairləri haqqında da qiymətli məlumatlar əldə edirik.

- “Əl-Möcm” əruz və qafiyəni təcrübi baxımdan öyrənmək üçün də ən dəyərli mənbədir.

Dissertasiyanın məzmunu öz əksini aşağıdakı nəşrlərdə tapmışdır:

1. XIII əsr əruzşünası Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razi “əl-Möcm” əsərində zihafılar və törəmə təfilələr haqqında. Elmi axtarışlar. AMEA Folklor İnstitutu. Bakı: Nurlan, 2010, № 4, s. 21-30

2. XIII əsr əruzşünası Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razinin dövrü, həyatı və əsərləri . Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, Bakı: 2010, № 14, s. 197-206

3. Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razinin “əl-Möcm fi məayir əşar əl-Əcm” əsərinin əlyazma nüsxələri. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. XII Respublika elmi konfransının materialları. (Bakı, 3 iyun, 2011-ci il). Bakı: Nurlan, 2011, s. 255-260

4. Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razi “əl-Möcm” əsərində qafiyənin nəzəri əsasları haqqında. Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, №3, s. 493-502

5. Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razi “əl-Möcm” əsərində ərüzün dairələri haqqında. Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, № 3, s. 858-865

6. Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razi XIII əsrin görkəmli alimi kimi. Orta əsrlər Şərqinin tarixşünaslığı və mənbəşünaslığı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Musa oğlu Bünyadovun 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi simpoziumun materialları (Bakı, 7-8 may, 2012-ci il), Bakı: Elm, 2012, s. 302-304

7. Эпоха, жизнь и произведения арузоведа XIII века

Шамседдина Мухаммед бин Гейс ар-Рази. Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая. Хабаршы Вестник. Серия «Филологические науки», Алматы: 2012, № 1 (39), с.124-129

8. Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razi “əl-Möcəm” əsərində fars əruzunun bəhrləri haqqında. Axtarışlar. AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Naxçıvan: 2013, № 2 (8), s. 86-89

9. Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razi “Əcəm şeirinin qanunlar toplusu” əsərində şeirin poetikası haqqında. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Naxçıvan: Qeyrət, 2013, № 1 (52), s. 34-39

Х. Ш. Гахрамани

Вопросы стихосложения и рифмы в произведении Шамс ад-дина Мухаммада ибн Кайса ар-Рази «Ал-Муджам фи маайир ашар ал-Аджам».

Диссертация посвящена изучению произведения известного знатока стихосложения конца XII - начала XIII века Шамс ад-дина Мухаммада ибн Кайса ар-Рази «Ал-Муджам фи маайир ашар ал-Аджам». Исследовательская работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

В первой главе диссертации под названием «Путь развития стихосложения и рифмы в периоды до XIII века», просматривается история стихосложения и рифмы, исследуются жизнь, окружающая среда и произведения Шамс ад-дина Мухаммада ибн Кайса ар-Рази. В этой главе диссертант обратился ко всем источникам, из которых возможно было извлечь информацию о жизни Кайса ар-Рази, и постарался предоставить новую информацию о жизни выдающегося ученого.

Вторая глава диссертации называется «О теоретических основах стихосложного размера Шамса Кайс Рази», которая состоит из четырех подглав: «Рукны и основные стопы», «Зихафы и отвлеченные стопы», «Круги», «Бахры». Основную сложность произведения Кайса Рази «Ал-Моджам» составляет объяснение теоретических основ стихосложного размера, по этой причине основная часть диссертации посвящена исследованию именно этого вопроса. В этой главе были рассмотрены мнения Кайса Рази о теоретических основах стихосложения, которые нашли свое место в исследовательской работе в сравнительном порядке с мнениями других специалистов стихосложения.

Третья глава диссертации называется «О красоте стиха и теоретические основы рифмы Шамса Кайса Рази» и состоит из пяти

подглав. В этой главе изучаются с теоретической точки зрения составные части рифмы, его пределов, ошибки в рифмовке. В пятой подглаве рассматриваются художественные фигуры.

В заключение обобщаются положения из диссертации.

H.Sh.Qahramani

“Aruz and rhyme questions in the work of Shamsadin Mohammad bin Qeys ar-Razi “Al-Modjem fi maayir ashar al-Adjam”

The dissertation work is dedicated to the studying the work “Al-Mujam fi maayir ashar al-Ajam” of Shams-I Qays b. Muhammad ar-Razi, famous specialist in Aruz, who lived during the last years of the 12th and beginning of 13th centuries. The researching work consists of introduction, three chapters, conclusion and list of sources. In the introduction is spoken about the urgency of this researching, scientific innovation of the topic, its object, the history of the researching and other questions.

In the first chapter named “The development way of Aruz and Rhyme sciences until 13th century” is briefly spoken about the history of Aruz and Rhyme speciality and Mohammad bin Qays ar-Razi’s life, his period, environment and works. In this chapter the candidate for a degree addressed to all possible sources about the life of Qays Razi, tried to give new information to readers about the life of this eminent scientist. At the same time, the researcher looked through the history of Aruz and Rhyme speciality until the 13th century and tried to elucidate the past ways of these sciences.

The second chapter is named “About theoretical bases of Aruz by Shams Qays Razi”. It consists of four half sections named “Rukns and asli Tafilas”, “Zihafs and derivative tafilas”, “Circles” and “Bahrs”. The explanation of theoretical bases of Aruz is widely given in Qays Razi’s “Al-Mujam” and naturally, in the according pages of the dissertation is also spoken a lot about the explanation of the named question. In this chapter Qays Razi’s thoughts about the theoretical bases of Aruz are analyzed and the comparison of his thoughts with other specialists’ ones is also drawn to the researching.

The third chapter of the dissertation is named “ About the theoretical bases of the Rhyme and beautiful features of the poetry by

Shams Qays Razi” and consists of five half sections.

In the conclusion are generalized principal propositions of the dissertation.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
НАХИЧЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ХОЧЕТУЛЛАХ ШИРЗАД ОГЛУ ГЕХРАМАНИ

**ВОПРОСЫ СТИХОСЛОЖЕНИЯ И РИФМЫ В
ПРОИЗВЕДЕНИИ ШАМС АД-ДИНА МУХАММАДА ИБН
КАЙСА АР-РАЗИ «АЛ-МУДЖАМ ФИ МААЙИР АШАР АЛ-
АДЖАМ»**

5715.01 – Теория литературы, литературный анализ и критика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

НАХЧЫВАН - 2015